

Nişanlılar Romanında Salgının Tarihi Gerçekliği ve Kurguya Yansıyan Dehşeti

Canan OLPAK KOÇ*

Öz

Hastalık, destan dönemlerinden bu yana edebiyatın yararlandığı başlıca izlekler arasındadır. Bireysel trajedileri yaratan tekil hastalıklar kadar toplumun genelini etkilemiş salgın hastalıklar da hem sözlü hem yazılı edebiyata ait metinleri etkilemiştir. Kişilerin tek tek yakalandığı hastalıklar, ikincil kurgu karakterin edebi sahneye çıkmasının ön hazırlığını sağlaması yanında, hastaya karşı bireysel yabancılaşmayı ve zamanla bu durumun metafora dönüşmesi gibi farklı imkânlarda değerlendirilmiştir. Salgın hastalıkların toplumun genelini etkilemesi yönüyle toplum ve birey açısından kabullenme noktasında tekil hastalıklardan ayrılarak topyekûn bir mücadeleye dönüşmüştür. Salgın hastalıkları anlatan edebi eserler, yazarın da bizzat hastalığın mağduru durumunda olduğu örnekler ve geçmişin bir salgın hastalığını kurguya taşıyan eserler olmak üzere farklılıklar gösterir. Manzoni'nin Nişanlılar romanı, geçmişte yaşanmış gerçek bir salgını resmi kaynaklardan yola çıkarak kurguya dönüştürmesi yönüyle dikkat çeken bir romandır. Manzoni, yararlandığı kaynakları doğrudan göstererek 1628-1630 yılları arasında İspanyol egemenliği altındaki Lombardia bölgesinde yaşanan veba salgınını gerçekçi bir yaklaşımla anlatmıştır.

Bu çalışmada, Avrupa'da ortaya çıkan salgının İtalya'yı etkileyen yönleri Nişanlılar romanında, salgının önüne geçilemez bir hastalık olarak insanları, şehri ne yönlerden etkilediğinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Yerel yönetimlerin salgına karşı tepkileri, bunun halka yansıyan yönleri, din adamlarının şehrin manevi önderleri olarak salgın zamanındaki rolleri ve salgının bütün bu çıkarımların ışığında toplum üzerindeki sarsıntıları ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Edebi Metin, Ölüm, Salgın, Nişanlılar Romanı.

The Historical, Reality Of The Outbreak And The Defect Of The Fiction In The Novel Of The Engagements

Abstract

Disease is among the main themes that literature has benefited from since the epic times. Epidemic diseases that have affected the society in general as well as individual diseases that have created individual tragedies have affected both oral and written literary texts. Diseases that individuals caught one by one were evaluated in different possibilities, such as individual alienation from the patient and the transformation of this situation into a metaphor over time, as well as providing the preliminary preparation for the secondary fiction character to appear on the literary stage. The epidemic, on the other hand, has turned into a total struggle by separating from individual diseases at the point of acceptance in terms of society and individual in terms of affecting the society in general. Literary works that tell about epidemics differ, including examples in which the author himself is the victim of the disease and works that carry an epidemic of the past to fiction. Manzoni's Fiancé novel is a novel that draws attention as it transforms a real epidemic in the past into a fiction based on official sources. Manzoni explained the plague epidemic in the Lombardia region under Spanish rule between 1628 and 1630 with a realistic approach by directly showing the sources he used.

In this study, it is aimed to determine the aspects of the epidemic that emerged in Europe affecting Italy in the novel of Engagement, in what ways the epidemic affected the city as an inevitable disease. We will try to outline the reactions of local governments to the epidemic, its reflections on the public, the role of clergy as the spiritual leaders of the city during the epidemic, and the traumas of the epidemic on society in the light of all these inferences.

Keywords: Literary Text, Death, Epidemic, Fiancee Novel.

Geliş/Received: 09. 10. 2020

Kabul/Accepted: 25. 12. 2020

* Bu çalışma, insanlardan veri ve örnek toplamayı gerektiren, anket, inceleme, alan çalışması ve deney içeren araştırmalar 'kapsamına girmediğinden etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, colpak@mehmetakif.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2319-0815. (Makale Türü: Araştırma Makalesi)

Edebiyata Salgın Hastalıkların Etkileri

Hastalık; ölümün habercisi olması, bireysel trajedileri yaratmasıyla veya geniş kitleleri etkilemesiyle sözlü edebiyattan bu yana anlatının ilgisini çeken en önemli izleklerden birisi olmuştur. Bu izlek, edebi metinlerin temas noktalarına göre; çatışmanın ortaya çıkmasında hastalığın bahane görünümlü bir alt motiftten ibaret kalması, hastalığın karakterlerin doğal seçimlerinde engeller doğurması, hastalıkla mücadele eden karakterin kendi benliği ve kendi dışındakiler arasında verdiği mücadele, kötülük veya iyilik izleğinin geri planında hastalığın yer alması, hastalığın bireysel veya toplumsal perspektifte bir metaforu temsil etmesi gibi genelden özele bir seyir takip eder denilebilir. Sözlü gelenek içerisinde özellikle masallar, hastalık merkezli çatışmaları vermesi bakımından; ‘padişahın hasta kızının gölde yıkanıp iyileşmesi ve bir çobanla evlenmesi, padişah hastalanınca kızlarının evlendirilmesi için vasiyet etmesi, Keloğlan tarafından padişahın hasta kızı iyileştirilince padişahın, kızını Keloğlan’a vermesi’ (Bkz. Evcim, 2015) gibi birçok örnek barındırır. Fakat bu tür örneklerde hastalık; hastalığın mağdur üzerinde yarattığı yıkım ve çekilen fiziksel acılar göz ardı edildiğinden, henüz kurgunun ona belirlediği karakterle yüzleşmemiş kahramanın kurgu sahneye çıkmasında ve kurgu kaderiyle yüzleşmesinde yol açıcı bir alt motiftten ibarettir. Bir anlamda hastalık, diğerinin sahneye çıkabilmesi için, ölmesi gereken birincil tipin aradan çekilmesine gösterilen mazerettir. Hastalık türlerinin teşhisiyle birlikte sadece ölümün kendisi değil, aynı zamanda o mutlak sonun bahanesi de metnin zenginleşme katmanlarından birine dönüşür. Tolstoy, İvan İlyiç’in Ölümü’nde çaresiz hastalığı nedeniyle ölümü bekleyen İlyiç’in yalnızlığına, Peyami Safa Dokuzuncu Hariciye Koğuşu’nda kemik veremiyle mücadele eden isimsiz kahramanın ıstırabına yoğunlaşır. Anna Karenina’da veremli ağabeyinin gündün güne hastalığa teslim süreci, Levin’in kişisel hikâyesinin ilerlemesindeki en önemli engellerden birisi olurken; Suç ve Ceza’da Raskolnikov’un, Karamazov Kardeşler’de cinayet işleyen Smerdyakov’un kötülüklerinin gerisinde bir hastalık etkisi bulunacaktır. Sürecin son halkasına geldiğindeyse bir bakıma yeniden başa dönecek ve masallarda daha ziyade motiftten ibaret kalan hastalık bu defa metafora dönüşecektir.

Nurdan Gürbilek, *Benden Önce Bir Başkası*’nın ‘İkizini Öldürmek’ bölümünde, “Nasıl oluyor da Cumhuriyet döneminin ilk hastalık anlatılarından birinin yazarı, dile, edebiyata bir maraz perspektifinden bakabildi?” (Gürbilek, 2012:158) sorusu etrafında, *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*’nda otobiyografik yönler de taşıyan bireysel bir hastalık anlatısından, toplumsal arızaları hastalık metaforuyla anlatmaya geçiş yapan Peyami Safa’yı inceler ve değişimin kökeninde, içinde Siyam ikizlerinin tezadını barındıran ilk Peyami Safa’nın; “Yalnızlık, hastalık, nöbet, ölüm titremelerinin yazarıyla aynı mekânı paylaşmak istemeyen, erkek kahramanın bambaşka bir adama dönüştüğü hastalıklı, nihilist, maddeci, inançsız ikinciye saf dışı bırakmaya çalışmasının yattığı tespitini yapar (Gürbilek, 2012). Aslında Gürbilek’in Peyami Safa etrafında yaptığı sorgulamalar genelleyici bir pencereye taşındığında; yazarla eseri arasındaki hastalıklı ilişki,

eleştirilen eserlerdeki hastalıklı yönler, toplumla toplum dışına çıkarılması gereken marazlı yazar-sanatçı gibi; gerek yapıtın gerekse yapıt sahibinin hastalık metaforu etrafında değerlendirildiği kapsayıcı bir yaklaşımın olduğu görülür. Ama tüm bunlar, hastalık ilgi ve yakıştırmaları metin dışından geldiği için edebiyatla hastalık arasındaki ilişkiyi tam olarak yansıtamayacak yaklaşımlardır.

Modern anlatılar etrafında hastalık, nasılsa bir gün ölecek insan açısından sadece herhangi bir mecazın, sembolün o rahatlatıcı uzaklığıyla düşünülemez denli bir gerçekliktir. Kurgunun sunduğu konfor açısından da her şeyden önce bir imkân ve çatışma unsurudur; karakterin önündeki başlıca engellerden birisidir ve salgın yahut bireysel oluşuna göre hastalığın kurgu içinde değerlendirilme biçimi de yine aynı imkânı destekleyen diğer alt imkânlara dönüşür. Geniş coğrafyaları etkileyen, sadece bireysel trajedileri ortaya çıkarması yönüyle değil sosyolojik arka planıyla da edebi esere dâhil olan salgın hastalıklar, bireysel hastalıklardan asıl bu noktada ayrılır. Bireysel hastalıklarda mağdurun dışındakiler, hastayla ne kadar ilgilenirlerse ilgilenirler, fiziksel acıyı ve içsel yıkımı yaşamaktan uzaktırlar. Nasılsa hasta olan diğeridir ve şimdilik kendisi böyle bir tehlikenin uzağındadır. Bu yadsıma durumunun en başarılı örneklerinden birisini de İvan İlyiç'in Ölümü'nde Tolstoy verir ve hastalığa yabancılaşmayı, İlyiç'in ölümü sonrası "Ben ölmedim, o öldü" düşüncesi geride kalan herkesin içinden geçti" (Tolstoy, 2019:3). cümlesiyle ifşa eder. Yine, cenazenin başında toplananlar arasında İlyiç'in çocukluk, okul ve yetişkinlik arkadaşı Piyotr İvanoviç de vardır. Mevtanın bu denli yakınında olmasına rağmen İvanoviç, İlyiç'in yaşadıklarını bir başkasının yaşadıkları olarak düşünür:

"Üç gün boyunca gece gündüz acılar içinde kıvrılmak, sonra da ölüm... Bu her an benim de başıma gelebilir..." diye düşünüp dehşete kapıldı. Ama hemen sonra, nasıl olduğunu kendi de anlamadan, tüm bunların onun değil, İvan İlyiç'in başına geldiği, kendisinin başına asla böyle şeyler gelmeyeceği, gelemeyeceği... böyle düşünmenin kendine eziyetten başka bir şey olmadığı, bunu Şvartz'ın yüz ifadesinin açıkça kanıtladığı... şeklindeki bildik, olağan düşünceleri yardımına yetiştirdi" (Tolstoy, 2019: 9).

Salgın hastalıklar geride kalan insanlara herhangi bir yadsıma tercihi bırakmaz. Genç yahut ihtiyar, zengin yahut fakir, din adamı yahut inançsız aynı düşmanın tehdidi altındadır. Salgına yakalanmamış olanlar bu durumun tam olarak farkında değildir. Hatta onların nazarında mağdur kişinin, hastalığını bulaştırması korkusuyla doğrudan tehlikeye dönüştüğü bile söylenebilir. Yine de herkes için salgın hastalık toplumsal korkuyu beraberinde getirir. Dolayısıyla toplumsal mücadelenin parçası olur. Salgına yönelik toplumsal refleks de geçmişten bugüne değişmiştir. İlk dönemlerinden Orta Çağ sonlarına dek kitlesel salgın ölümleri bir tür ilahî cezalandırılma yöntemi şeklinde kabullenilirken, tıp biliminin ilerlediği modernleşme dönemleriyle birlikte artık adı konulmuş ve mücadele edilmesi gereken bir düşmandır.

Salgın hastalıkların edebiyata yansımalarının izleri, destan metinlerine dek gider. Özellikle Kalevala Destanı'nda bir cezalandırma yöntemi olarak önemli yer tutar. Tüm Kalevala yatağa serilir, bilinmedik hastalık ve illetler yüzünden insanların alt yanlarının etleri çürüyüp üst yanlarındaki örtüler erir. Kalevala'da asıl ilginç olanıysa, salgın hastalıkla mücadelenin son derece doğru yürütülmesidir. Yaşlı ozan Väinämöinen salgın hastalığa karşı çareler arar; hamam yakıp taş ısıtarak, sel kütükleriyle su taşıyarak, şifalı bitkilerin buharıyla hamamı doldurarak tedavi yöntemleri üretir ve tüm bunların ardından Tanrı'ya dua eder. Önce temizlikle başlayan, temizliğin ardından ilaç tedavisine geçen ve en sona tevekkül eden bir mücadele vardır ortada (Bkz. Obuz-Obuz, 1968). Yine Antik Çağ metinlerinde de adına genel anlamda veba denilerek salgın hastalıklar anlatılır. Fakat destanların zamanıyla tespit edilebilen zamanı tam anlamıyla örtüştürmek mümkün olmadığından, destanlarda anlatılan salgınla toplumun genelini etkilemiş bir felaket olma yönüyle salgını karşılaştırmak pek mümkün değildir. Tarihsel gerçeklikle kurgusal gerçeklik arasındaki ilginin değerlendirilebileceği daha yakın dönemlerin telif eserlerine bakıldığında, salgın hastalıkları edebi eserde anlatma yönüyle, farklı yazar tutumlarının olduğu görülür. Bunlardan ilki, yazarın da mağdur durumda olduğu örneklerdir. Aynı zamanda otobiyografik metinler de kabul edilebilecek bu örneklerde yazar, hem gözlemlerinden hem de bireysel olarak salgından etkilenmelerinden yola çıkarak, mağduriyeti bir imkâna dönüştürür. İkinci tür tutumdaysa yazar, öğrendiği salgın üzerine bir kurgu inşa eder ve tarihi bilginin imkânlarından yararlanmış olur. Üçüncü tür yazar tutumunda ortada, tarihsel perspektifte yaşanmış bir salgın söz konusu değildir. Bu defa salgın, her şeyiyle kurgudur; yani yazar, imkânın imkânını kendi üretir. Kurgu salgınlar da kendi içinde, Albert Camus'nun Veba romanı örneğinde olduğu gibi gerçekçi veya Jose Saramago'nun Körlük romanında olduğu fantastik/metaforik olmak üzere ikiye ayrılır.

Salgın hastalıklar içerisinde vebanın, edebiyata etki bağlamında öne çıktığı görülür. Bunun başlıca sebebi, salgının yarattığı yıkımın diğerlerine nazaran çok daha kitlesel ve uzun süreli olmasıdır. Vebanın geçmişine bakıldığında 14. yüzyılın ortalarında yaşanan ve tüm Avrupa'da nüfusun neredeyse yarısının öldüğü Kara Veba, ilk dikkat çeken salgın olur. Vücutta kanla dolu şişliklere neden olduğu için Kara Veba denilen hastalık, "Genel kabule göre ilk olarak Çin'de ortaya çıkmış, Baykal gölü ve Aşağı Volga civarında ilerlemiş ve 1345'te Kırım'daki Ceneviz kolonisini kuşatan Moğol orduları vebalı ölüleri mancınıklarla şehre fırlatınca Kefe'ye geçmiştir. Kefe o dönemde Avrupalı tüccarların uğrak yeridir. Kefeyle ticaret yapan on iki Ceneviz gemisinin aldıkları malları Sicilya'nın Messina limanına getirmesiyle hastalık Avrupa kıtasına bulaşmıştır" (Genç, 2011: 127).

Din adamlarının, yöneticilerin ve doktorların çaresiz kaldığı Kara Vebanın edebiyata başlıca etkisi Boccaccio'nun Decameron adlı eserinde görülür. Boccaccio'nun Kara Veba salgınının yaşandığı yıllarda Floransa'da yazdığı Decameron, ölümcül veba salgınından kaçmak için bir

araya gelen yedi kadınla üç erkeğin on gün boyunca birbirlerine anlattıkları hikâyelerden oluşur. Yazar, her ne kadar Doğu hikâyeciliği etkisinde, bir üst anlatıya bağlı alt anlatılar teknik yapısını kurabilmek için on kişiyi hastalık dolayısıyla bir araya getirme yolundan yararlanmış olsa da eserin başında salgınla ilgili bilgiler verir ve salgının esere yansımaları ön sözde ifade eder:

“Seven kadınlara –bunların dışındakilere iğne, iğ, çıkrık yeter- destek olmak, kucak açmak amacıyla artık acıyla geçmişte kalan ölümcül veba salgınından kaçmak için bir araya gelen, yedi kadınla üç genç erkekten oluşan dürüst bir toplulukta on gün boyunca anlatılan yüz öykü, masal ya da meseli ve söz konusu kadınların sevdikleri için söyledikleri şarkıları aktaracağım” (Boccacio, 2016: 21).

Kara Ölüm, dönemin Türk şairlerinden Şeyyad Hamza'nın bir şiirinde de geçer. Şiirin, “Ecel n'olur ki takdir-i ezeldür/ Vebân'olur kazâ-i âsumândur/ Yidi yüz kırk tokuzunda Resûlün/ Vebâ geldi halâyika 'ayândur” beyitlerinde, şair iki defa, veba salgınından bahseder” (Akar, 1986:8). Şeyyad Hamza'nın dizelerinden anlaşıldığı kadarıyla salgına, o dönemin Türk toplumunda bir tür ilahî cezalandırma şeklinde yaklaşılr. Vebayı ‘kaza-i asuman” olarak kabul etme, sadece Şeyyad Hamza'nın dizelerinden ibaret bir kabul değildir. Kara Veba'nın özellikle etkili olduğu Avrupa'da ve sonraki salgınlarda, salgının ilk zamanlarında bunun günahlardan dolayı bir cezalandırma olduğu düşünülmüştür.

Boccacio ve Şeyyad Hamza, Kara Veba'yı farklı türler aracılığıyla edebi metne yansıtırlar. Fakat benimsedikleri gelenekten yetiştikleri kültüre birbirlerinin çok uzağında yer alan bu iki isim, aslında aynı ortak tehlikenin mağdurudurlar. Boccacio, eserini, salgından korunmak amacıyla kendisine karantina uyguladığı bir dönemde yazmış, kurgunun zeminini anlık yaşam deneyimlerinin üzerine inşa etmiştir. Ama aynı zamanda, seçtiği mizahi anlatımla “...vebanın yarattığı korku bariyerlerini aşmak için hikâyeleri kullanmıştır. Bunu yaparken de oyunun en temel işlevlerinden biri olan “ikinci bir paralel gerçeklik yaratma” silahını kullanmıştır” (Koçyiğit, 2020: 11). Şeyyad Hamza'ysa bu salgında kızını kaybetmiştir. “Akşehir Mezarlığı'nda tespit edilen bir mezar taşı Şeyyad Hamza'nın Aslı Hatun adında bir kızının olduğunu göstermektedir. Taşın üzerindeki 749 (1348) tarihi şairin meşhur mersiyesinin yazılış tarihiyle aynıdır. Bu da Şeyyad Hamza'nın anılan tarihte hayatta bulunduğunu ve söz konusu mersiye muhtemelen veba salgınında ölen kızı için yazdığını göstermektedir” (Tavukçu, 2010: 105).

Nişanlılar Romanında Veba

Veba, Boccacio ve Şeyyad Hamza gibi öncül kalemlerle edebi sahnede kendine yer bulsa da kurgusal zenginliğin asıl belirleyiciliği rolüne Alessandro Manzoni'yle birlikte bürünecektir. Manzoni, 1825-1827 yılları arasında üç cilt halinde yayınlanan ve modern İtalyan edebiyatının en önemli öncü eseri kabul edilen Nişanlılar romanında, tarihi kaynaklardan da yararlanarak “1628-1630 yılları arasında İspanyol egemenliği altındaki Lombardia bölgesinde, veba salgını ve kıtlık

gibi sorunların yaşandığı toplumsal olayları tüm gerçekliğiyle” (Gürlek, 2019: 52) anlatır. Manzoni, mağduru olmadığı fakat kaynaklar aracılığıyla öğrendiği bir salgını anlatırken, teknik bakımdan romantik bir yazar olmasına rağmen, salgının öncesini ve sonrasını daha nesnel görebilmenin avantajıyla, 1628-1630 yılları arasında yaşanan salgını gerçekçi bir biçimde ele almıştır. Kendi kurgu karakterlerinin salgına göre değişen hikâyeleri yanında salgının öncesindeki hataları; devlet adamlarıyla, din adamlarıyla ve sıradan insanlarla verilen mücadeleyi analiz etmiştir. Manzoni, “Günümüze dek gelen yazarların hiçbiri bu anıları incelemeyi, birbirleri ile karşılaştırmayı, iç içe geçmiş olaylar dizisinden veba salgınının gerçek öyküsünü ortaya çıkarmamıştır” (Manzoni, 2003: 628) derken, hem kendine kadarki bir eksikliği hem de metnin tarihsel zeminini oluşturma aşamasında karşılaştığı zorlukları dile getirir.

“Alessandro Manzoni’nin (1785-1873) Nişanlılar’ı, Milano salgınından da bahsedilen, siyasi bir romandır. Salgını, çeşitli sosyal kesimlerin gözünden değerlendirerek siyasi ve ekonomik yapıya etkisini akıcı bir dille anlatır. ... Kitap ilk olarak 1827 yılında üç cilt olarak yayımlanıyor, eserin yeniden ele alınıp düzeltilmiş son baskısı ise 1847’de okuyucuyla buluşuyor.

İtalyanca yazılan ilk tarihi roman olma özelliğini de taşıyan eser, İtalyan tarihine ışık tuttuğu için ders kitabı olarak okutuluyor. Manzoni’nin yaşadığı çağda “İtalyan romanı” diye bir kavram yok. Bu eser milliyetçi bakış açısıyla İtalyanları etkiliyor” (Yenen, 2020: 24).

Nişanlılar, belli tarih aralığındaki gerçek olayları anlatması, resmi belgelere dayandırmasıyla tarihi bir romandır. Manzoni, kendi çağından yaklaşık iki asır öncesini romanına konu edinmiştir. Eser bu yönüyle aynı zamanda, roman türünde tarihin keşfi anlamına da gelebilir. Alain, tarih-roman ilişkisini irdelerken şu ifadeleri kullanır:

“Tarih bolluk ve belgeyle ölür. Nasıl ki roman, kişilerin içinde yaşattığı şehri tanımaya yaramazsa, tarih de ancak yıkıntılarla kalıntıları gören ve onları anlatıyla tamamlayan gezginin işine yaramaz; şehri canlandırmaz. Anımsama gücümüz pek uzağa gitmez. Bu bakımdan, tarihi aydınlatan romandır. Tarih ancak “yeniden yaşatma sanatı” olursa, romanla eşitlenmiş, ona yetişmiş olur” (Alain, 1985: 98).

Nişanlılar romanı “yeniden yaşatma sanatı” olarak keşfetmenin öncülerinden sayılabilecek bir eserdir. Yazar, gerçekten yaşanmış bir salgını anlatırken tarihi belgelerden yararlandığını hatta belge bulmada zorlandığını okura aktararak kurgunun gerçeklik algısını güçlendirir. Manzoni, zaman zaman bir kurgu yazarı olmanın gerekliliklerinin dışına çıkarak, Milano Ayaklanmasının ardından gerçekleşen idam olaylarında olduğu gibi, bir tarihçi gibi çıkarımlarda bulunmaktan da kaçınmaz:

“O zamanlara ilişkin tarihsel veriler öylesine rasgele toplanmıştır ki, bu acımasız fiyat listesinin nasıl ve ne zaman kaldırıldığıyla ilgili en küçük bilgi bile yoktur. İnandırıcı bilgi olmadığı zaman varsayımlarda bulunmak kaçınılmazdır desek de, biz idamların gerçekleştirildiği

24 Aralık gününden birkaç gün önce ya da sonra bu listenin kaldırıldığını sanıyoruz” (Manzoni, 2003: 571).

Nişanlılar’da veba izleği, 28. bölümden itibaren ortaya çıkar. Bu bölüme kadar roman, birbirine kavuşamayan nişanlı iki genç etrafında kıtlık, yoksulluk, din adamlarıyla zorbalardan çatışması gibi hem bireysel hem de toplumsal olaylar etrafında gelişir. Yazar, romantizme has bir yöntemle sık sık araya girerek anlatıya sürükleyicilik kazandırır. “Toplumun her sınıfından insanın yer aldığı kahramanları arasında iyiler kadar kötüler de bulunmaktadır. Yazar romanın neredeyse her sayfasında bir iyi ile bir kötüyü karşı karşıya getirir. Gelişen olaylar çerçevesinde zavallı ve fakir olanın güçlü ve zengin tarafından ezildiğini okura göstermek ister. Tarih her zaman güçlü olan, yani kazanan tarafından yazılırken, bu romanda ezber bozulur, güçlülerin zulmüne boyun eğen alçak gönüllü insanların çektikleri zorluklar karşısında Tanrı’nın onlara lütfettiği zafere kavuştuklarını ve zalimlerin de öyle ya da böyle cezalarını çektiğine tanık olunur” (Gürlek, 2013: 29). Salgının yeni yeni ortaya çıktığı bu ilk bölümlerde, hastalık bireysel acıların ya da kurgu merkezli düşünülürse karakterlerin özel çatışmalarının önüne geçmemiştir. Sağlık Müdürlüğü, kenti saran yokluk nedeniyle tehlike yaratan salgın için önlemler düşünür, sağlıklı dilencilerle hasta dilencilerin farklı düşkünler yurdunda toplanması tartışılır; bu arada yoklukla birlikte sokaktaki ölümler de günbegün artar. Nihayet bütün dilencilerin aynı yerde toplanarak ihtiyaçlarının belediye tarafından karşılanması kararlaştırılır. Ardından yazar, Milano karantinası hakkında bilgiler verir. Kentin dışında, hemen hemen kare biçimde bir yapı olan karantinaya, yokluk ve soğuk yüzünden yoksulların çoğu kendi istekleriyle koşarlar. Birkaç gün içerisinde üç bin insan burada toplanır. Dışarıda kalanlarsa diğerlerinin karantinaya gitmesiyle daha çok sadaka toplayabileceklerini düşünenler ya da güç ve para sahiplerine güven duymayanlardır. Çağrıya kulak asmayanlar zorla toplanır, getirilecek her dilenci için ödül konulur. Manzoni, “Bildiginiz gibi, en zor zamanlarda bile devletin, en uygunsuz işlere verecek parası vardır.” diyerek kendine has tarzıyla bu uygulamayı eleştirir. Nihayet “birçok yoksul insan en azından özgürce yaşamak ya da ölmek için” kentten ayrılır. Kısa zamanda on bin kişiye yakın insan karantina altına alınmıştır (Manzoni, 2003).

Manzoni, öncelikli olarak salgının yarattığı bireysel trajediden ziyade gösterilen toplumsal reflekslerdeki hataları ele alır. Çünkü vebanın kaynağı, dilenci ve yoksul insanlar kabul edilmiştir. Toplumda ve yönetimde, sadece onları etkileyeceği gibi yanlış bir kanaat söz konusudur. Alınan önlemler de hatalarla doludur, hastalığı bastırmak yerine artırmıştır. Bu noktada Manzoni, yaklaşık iki yüz yıl sonra konuşuyor olmanın da verdiği bir rahatlıkla, karantina uygulamasındaki hataları tartışır:

“Elimizde yeterince bilgi olmadığını söylesek de bu birbirinden bütünüyle farklı insanların aynı yerde yatıp, aynı yerde yemek yemelerinin nasıl içler acısı bir görüntü sergilediğini anlamak güç olmasa gerek. Her bir odada yirmi otuz kişi yığınlar halinde yatıyor;

koridorlarda bir tutam çürük, pis kokulu saman yığını ya da soğuk taşın üzerinde kıvrılıyorlardı” (Manzoni, 2003: 583).

1628-1630 salgınının, geniş kitleleri etkileyen ve binlerce insanın ölümüne neden olan bir felakete dönüşmesinin gerisinde, vebanın kendi iç tehlikesi kadar bu iç tehlikeyi pekiştiren başka gelişmeler de vardır. Bir anlamda çeşitli talihsizler aynı yıllarda buluşmuştur. Manzoni, romanın önceki bölümlerinde, salgın öncesinde yaşanan kıtlık ve açlığa değinir; açlığın insanlara acı verdiğini, Türkiye’den buğday getirildiğini fakat Verona ve Brescia valilerinin bu buğdayın geçişine izin vermedikleri bilgilerini verir (Manzoni, 2003). Aynı döneme denk gelen bir diğer talihsizlik, Alman askerlerinin ayaklanmayı bastırmak için bölgeye gelmesiyle başlayan savaş halidir:

“Bir taraftan bu ordu geri dönerken, Ferdinando’nun ordusu da diğer taraftan yaklaşıyordu. Ferdinando, Grigioni ve Valtellina’ya saldırmış, Milano’ya inmeye hazırlanıyordu. Ordunun bu geçişinin neden olacağı zararlardan korkulmakla birlikte, askerler arasında veba salgınının olduğu haberi Sağlık Müdürlüğü’ne ulaşmıştı. O zamanlar Alman birliklerinde bu hastalığın belirtileri görülüyordu. Varchi’nin de dediği gibi bir yüzyıl önce Floransa’ya bu hastalığı sokanlar yine bu birliklerdi” (Manzoni, 2003: 587).

Aslında savaş ve kıtlığın, salgınla aynı zaman denk gelmesi tesadüf değildir. Savaş zaten ayaklanma yüzünden başlamıştır, ayaklanmanın da gerisinde kıtlık ve açlık vardır. Sınırlı sayılabilecek vakalarsa asker sevkiyatı nedeniyle geniş bir coğrafyaya yayılma yolu bulmuştur. Tıpkı Kara Veba’nın gerisinde Kırım’daki Venedik kolonisine saldıran Moğol askerlerinin olması, İspanyol Gribi salgınının hemen öncesinde Birinci Dünya Savaşının yaşanması gibi, 1628-1630 salgını da savaş tetiklemiştir. Nitekim karantinanın fayda etmediği, hemen her gün en az yüz kişinin öldüğü görülünce sağlıklı insanlar dışarı salınır; hasat mevsiminin gelişyle beraber, dışarıdan gelen yoksullar dört gözle bekledikleri hasadı almak için başka yerlere giderler ve sonbahara dek salgında bir gerileme görülür. Fakat hastalığın kökü kurumak üzereyken savaş, bu gerilemeyi tersine çevirir. Doktorların uyarılarının, askeri ve siyasi hırslar nedeniyle yöneticiler tarafından dikkate alınmaması yüzünden salgın yeniden hız kazanacaktır. “Ordunun geçtiği tüm o yöredeki evlerde, yollarda birkaç ceset bulundu” (Manzoni, 2003: 629) der Manzoni. Fakat ölüm olaylarının gerçek nedeni, askerlerin bir yıl önce yaşanan kıtlık, çekilen sıkıntılar, ‘insanların üzerine çöken acı ve iç ağrısı’ gösterilip geçirilecektir. Şehre gelen İtalyan bir asker yüzünden hastalık Milano’da yavaş yavaş yayılacaktır. Manzoni, yararlandığı tarihi kaynakları da hastalığı bulaştıran askerden hareketle eleştirir:

“Tardino ve Ripamonti vebayı kente ilk taşıyan kişinin adını, kişiyle ilgili ek bilgiler veriyorlar. Doğrusunu söylemek gerekirse kurbanlarının adlarıyla değil, binli rakamlı yaklaşık

sayılarla gösterildiği böylesi geniş bir salgının ilk kurbanlarının adını saptamak ve saklı tutmak; o birkaç kişiyi bilmek ne tür bir merakın ürünü olabilir ki?” (Manzoni, 2003: 634).

Önceden kente gelmiş hastalıklı kişilerin başkalarıyla temas etmeleri, onların yetkililerce alıkonan eşyalarının kiracılar, hizmetliler ve onların akrabalarınca araklanması ve çıkarılan emirlere halkın gösterdiği kayıtsızlık ve vurdumduymazlık gibi nedenler, salgının yayılmasında etkili olur. Bazı günler vakalardaki seyrelme veba kuşkusunu azaltır, aslında böyle bir salgın olmadığına dair ‘halkın korkunç ve aptal inancını’ pekiştirir. Kimi doktorlarsa halktan yana tavır alarak meslektaşlarının verdiği korkulu haberlerle dalga geçer. Bu doktorlar, mart ayının sonuna doğru vakalar iyice görülür hale geldiğinde, ‘daha önce dalga geçtikleri olayı şimdi kabul etmek istemediklerinden’, salgına sıtma yahut ateşli sıtma gibi adlar uydururlar; bu hata da toplumda, tanısı konulduğu inancıyla hastalığın temasla bulaşmadığı düşüncesini pekiştirerek çok büyük zararlara neden olur. Salgının varlığına inanarak önerilerde bulunan doktorlarsa halkın öfkesinden nasibini alırlar. Her şeye rağmen kazanan hastalık olacaktır ve ilk zamanlar yalnızca yoksul halk arasında görülen hastalık, zamanla zenginlere de bulaşmaya başlayacaktır. Salgına inanmayan doktor ve soyluların düşüncelerinin değişmesinde de asıl sebep, ‘bu tür olayların zengin konaklarında görülmeye’ başlaması olacaktır (Manzoni, 2003).

Salgın, toplumsal statüden gündelik alışkanlıklara, toplumsal yapıyı büyük oranda değiştirmiştir. Özellikle bir yerlere sürüldüğünde hastalığın bulaşabileceğinden korkulduğundan uzun kıyafetler giyilmez olmuştur:

“Bu süre içinde kentte yaşayanların üçte ikisi ölmüştü. Sağ kalanların birçoğu hastaydı. Bir bölümü de kenti terk etmişti. Dışarıdan hiç gelen yoktu. Yollarda ancak çok az kişiye rastlanıyordu. Bunlarında değiştiği, gariipleştiği ilk bakışta anlaşılıyordu. Soylu sınıfa mensup olanların o zamandaki adetlere göre kent yaşamının vazgeçilmezlerinden olan manto veya pelerinlerini attıkları; rahiplerin cüppe yerine kısa etekli giysiler giydikleri görülüyordu. Herhangi bir yere sürünebilecek uzunluktaki giysilerden ya da bulaştırıcıların –en çok bundan korkuluyordu- işini kolaylaştıracak her türlü giyim kuşam tarzından kaçınılıyordu. İnsanlar tüm bu olaylara kalmamak için dar ve kısa elbiseler giyiyorlardı” (Manzoni, 2003: 703).

Susan Sontag, *Metafor Olarak Hastalık-AIDS ve Metaforları* adlı kitabında, edebi metinlerden hareketle tüberküloz, kanser gibi hastalıkların özellikle 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarından itibaren nasıl bir metafora dönüştürüldüğünü ele alır. Sontag, kendi anlayışının, hastalığın bir metafor olmadığı, hastalıkla mücadelede takip edilmesi gerekenin metafordan fazlaca arıtılmış ve bu düşünce biçimine direnç gösteren bir yaklaşım olduğunu söyler (Sontag, 2005). Çünkü sebep ve sonuçlarıyla hastalığın gerçek anlamda anlaşılmasının önüne, önceden kabullenilmiş ve büyük oranda yanılığın içeren genelleyici anlamlar geçmekte ve mücadeleyi pasifize etmektedir. Manzoni, bu yönüyle çağdaşlarından ayrılır ve hiçbir metafor amacı taşımadan, salt tarihi kaynaklardan hareketle, salgının toplum üzerinde yarattığı travmatik

yıkımı gösteren örnekler aktarır. Bazı evlerin duvarlarına boya sürülmesi ve bu boyanın hastalığı bulaştırmak isteyenlerin marifeti olduğuna inanılması, kilisede diz çöküp dua eden bir ihtiyarın, oturmak istediği bankın tozlarını silmek isterken hastalık bulaştırdığı iddiasıyla linç edilmesi, ülkeyi gezmeye gelmiş üç Fransız gencin, sırf meraktan bir mermere dokunmalarını hastalık bulaştırmaya çalıştıklarına yorumlayıp suçlanmaları gibi birçok hadise; toplum psikolojisinde bozulmayı gösteren örneklerdir.

Toplumlar, bazı bireysel hastalıklarda olduğu gibi salgın hastalıkların gerisinde de ilahî bir cezalandırmanın olduğuna inanmışlardır. Sontag, hastalığın metafora dönüştürülerek gerçek nedenlerin görmezden gelinmesi noktasında ilahî ceza kabulünü de irdeleyerek hastalığın destanlardaki görünümünü anlatır. İlyada'da ve Odyssea'da doğüstü bir ceza olan hastalık, şeytani bir güç ve doğal sebeplerin sonucu olarak başa gelmiştir. Yunanlıların bakışına göre, hastalık gereksiz ve haksız yere ortaya çıkabilir, (kişisel bir kusur, toplu bir suç, ya da ataların işlediği bir suçun karşılığı olarak) hak edilmiş bir kötülük de olabilir. Din de işin içine girer. Başka her şeyde olduğu gibi hastalıkta da ahlakî ölçütler dayatan Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte, hastalık ile 'kurban' arasında zaman içinde daha yakın bir bağ meydana gelir. Böylece, hastalığın ceza olduğu düşüncesi, bir hastalığın özellikle yerinde ve haklı olabileceği fikrinin yolunu hazırlamış kabul edilir (Sontag, 2005: 48).

Manzoni, hastalığa romantik bir tavırla yaklaşım onu metafora dönüştürmez fakat toplumun bazı kesimleri tarafından salgının ilahî bir cezalandırma veya büyü, sihir gibi kötü güçlerin kötülükleri kabul edilerek metafora dönüştürüldüğüne ilişkin bilgiler verilir. Vebanın varlığını ilk zamanlar yadsıyan, inatlarından vazgeçmeyenler, hastalığın ucu kendilerine de ulaştığında kendi kusurlarını örtmek ve insanları kandırdıklarını gizlemek için akıl dışı fikirler ileri sürerler:

“Ne yazık ki, ellerinde yalnızca İtalya'da değil, Avrupa'nın her yerinde zamanın geleneğine ve düşüncelerine uygun olarak, vebayı yaymanın büyü ve zehir yoluyla mümkün olduğu yönünde inandırıcı olmak için birtakım çareler aradılar. Buna benzer düşünceler zaten daha önce, özellikle bundan yarım yüzyıl önce baş gösteren veba salgınında da düşünülmüş ve insanlarca gerçek kabul edilmişti” (Manzoni, 2003: 642-643).

Nişanlılar'da dikkat çekici olan, din adamlarının belirgin bir şekilde, salgının sebeplerini ilahî cezalandırma ve ahlak bozukluğuna dayandırmamasıdır. Gerek salgınla mücadelede gerekse halkı teskin etmekte çok önemli bir rol üstlenen din adamları, hastalıkla mücadeleyi pasifize edecek engeller çıkarmak yerine mücadelede doğru adımların atılmasını sağlayacak yönlendirmelerde bulunurlar. Fakat halk arasında vebanın, ahlak bozukluğuyla ilişkisi olduğunu düşünenler vardır:

“Öfke, suçluların cezalandırılmasını bekler. Bu nedenle çok akıllı bir yazarın da dediği gibi halk vebayı, önünde boyun eğmekten başka bir şey yapılamayacak bir nedene değil; kolayca öç alabileceği bir ahlak bozukluğuna yüklemeyi yeğliyordu. Bedene çaktırmadan girebilen, insanın iliklerine işleyen tatlı bir zehir söylentisi, vebanın şiddetini ve karanlık, bilinmez yönlerini anlatmaya yetiyordu. ... Buna bir de her şeyi olanaklı kılan, her türlü karşıt düşüncenin etkisini azaltan büyü de eklenince bütün zorluklar ortadan kalkıyordu” (Manzoni, 2003: 651-652).

Burada dikkat çekici olan, salgın hastalığı metafora dönüştürmede kötülük kaynağının dışarıda aranmasıdır. Mağdurlar, işledikleri günahların karşılığı olarak Tanrı tarafından cezalandırıldıklarını düşünmekten çok, kötülük amacı taşıyan başkalarının büyü ve sihir yoluyla hastalığı onlara bulaştırdıklarına inanır:

“Çok eskiden kalma ve o zamanlarda Avrupa’da yaygın olan eskiden de denenmiş bir yola başvuruldu; olay, zehirli tozlar ve sihirlerle açıklanmaya çalışıldı. Bu tür zehirlerin sokaklara, özellikle insanların toplu halde bulunduğu yerlere atıldığı ve zehrin böylece elbise eteklerine, halkın büyük bir kısmı çıplak ayakla dolaştığı için daha da kötüsü ayaklara bulaştığı söyleniyordu” (Manzoni, 2003: 657).

Nişanlılar romanı, dönemler ve şartlar ne kadar değişirse değişsin, insanın olduğu yerde bazı hataların tekrar edeceğini görmek açısından da önemli bir hareket noktasıdır. Okurun ilgisini canlı tutmak için kimi yerlerde araya giren yazarın, hastalığın seyrini anlatırken yaptığı özetleme aslında insan gerçeğinin yüzyıllar boyunca benzer salgınlara karşı değişmeyen tepkisini gösterir:

“Başta, veba yok denildi, gerçekten yok denildi. Veba sözcüğünü ağza almak yasaklandı. Sonra bunun gerçekten veba olmadığına karar verildi; ama ona uygun bir ad bulamadıkları için benzer bir hastalık adı olan sıtma hastalığı denildi. Bu benzetme ile veba düşüncesi kabul edilmiş olmuştur. Sonunda veba, kesinlikle veba olduğu söylendi. Ama başka bir fikir ortaya atılmıştı bile: Büyü ve zehir. Bunlar geri alınamayan veba tanımının anlamını bozan ve karıştıran sözcüklerdi” (Manzoni, 2003: 647).

Sontag, tüberküloz hastalığından yola çıkarak, 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında hastalıklara yönelik romantikleştirmenin olduğunu söyler. ‘Romantik ıstırap’ denilen edebi ve erotik tutum tüberkülozu bir metafora dönüştürmektedir. Hastalığı gösteren ilk semptomlar üslupçu bir yaklaşımla aktarıldığından gerçek acı yok sayılmıştır. Sıksa, tahta göğüslü kadınlarla ten rengi kaçmış erkekler hastalığa yakalanmaya aday kişiler sayılmıştır (Sontag, 2005). Manzoni, Nişanlılar’ı tam da Sontag’ın sözünü ettiği dönemde yazmıştır. Öte yandan edebiyatta realist anlayış etkisinin ortaya çıktığı yıllara göre erken sayılabilecek bir dönemin sanatçısı olmasına rağmen, hastalığa yaklaşım noktasında romantik tarzın gereklerinden uzaklaşarak gerçekçi bir yol izlemiş görünmektedir. Manzoni, tarihe olan ilgisiyle romantik bir yazardır; Nişanlılar’da da sık sık olayın anlatımını kesmek, yazar kimliğiyle araya girmek, okura kurgu dışı bilgiler vermek gibi romantizme has tercihlerden yararlanmıştı. Bununla birlikte veba

salgınının gerçekçi bir üslupla ele almıştır. Salgın karşısında toplumun duyarsızlığı, ilk zamanlar vebanın hafife alınması, özellikle yöneticilerin üzerlerine düşen sorumluluklardan kaçınmaları bu gerçekçi üsluba yansıyanlardır. Hatta romanın bu bölümlerinde, iki nişanlının bir türlü kavuşamaması şeklindeki asıl konu, salgının gerisinde âdeta görünmez olur.

Sonuç

Nişanlılar romanı kurgu zamanından önceki yüzyıllarda yaşanan bir salgını edebi dile aktararak anlatmaya çalışır. Yazar, olay örgüsünde özellikle salgın bölümüne geldiğinde romanının geneline hâkim olan ispatlama kaygısıyla sık sık tarihi belgelere göndermede bulunur. Aynı zamanda okuru tarihi belgenin yazanına ve hatta tarih/sayı gibi teknik bilgilerini vererek ne kadar doğru/ dürüst bir iş yaptığını vurgular. Bütün bunlar yalnız döneminin okuru için değil aynı zamanda bugünün okuru için de Manzoni'nin romanının salgın tarihini araştırmada kullanabileceği kaynak olma özelliğini kuvvetlendirir. Ancak kurgu eserlerde tarihi belge göstermek elbette bir zorunluluk hatta gereklilik bile değildir. Aksi durumda yani belgeye dayanmadan anlatılmış olması halinde de Nişanlılar romanının salgının insana ve şehre etkisini görmek bakımından çok ciddi sahneler ve duygular aktardığı görülür. Gerek insan gerekse toplum çaresiz kalınan ve hızla ilerleyen hastalık karşısında insani özelliklerini kaybedecek noktaya gelir. Salgında ağırlaşan vakalar, ölmek üzere olan hastalar, ölümler çıkarıcı insanların çekinmeden faydalandıkları kişilerdir. Yine de iyi insanlar insanlığın gerektirdiği yardımlaşma duygusunu yitirmez. Özellikle bir türlü kavuşamayan hatta kavuşması gittikçe zorlaşan nişanlı çift uğruna uzun süre emek verdikleri ilişkilerini, birbirlerine yönelik arzularını geri plana atarak salgında hastalanan insanların ihtiyaçlarına koşarlar. Bir taraftan temizlik, gıda gibi konularda koşuştururken bir taraftan da manevi yönden salgın mağdurlarının moralini düzeltmeye, manevi destek olmaya gayret ederler.

Yaşanmış olan, yazar açısından öncesi ve sonrasıyla kendiliğinden bir imkândır. Yaşanmışlık, sınanan hataları ve kazandırdığı tecrübeleriyle, yazarın daha özgüven dolu cümleler kurmasının yolunu açar. Merkez kurgu etrafındaki dönem ve koşullar üzerine yapılan tespitlerin tutarlılığı, biraz da anlatılanların sonunu bilmekle ilgilidir. Aynı zamanda salgının mağduru durumundaki Boccacio yahut Şeyyad Hamza'dan; daha kapsayıcı, aydınlatıcı tespitler beklemek hakkaniyetli bir okur yaklaşımı değildir. Dönemine göre değerlendirildiğinde Manzoni'nin Nişanlılar romanında asıl başarısı, geçmişi bir tarihçi titizliğiyle irdelemesi ve tarihi bir gerçekliği kurguya yedirmesi; tarihin imkânını edebiyatın imkânına dönüştürmesidir.

Kaynakça

- Akar, M. (1986). *Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler I*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırması Dergisi. 2. 1-14.
- Alain, E. C. (1985). *Edebiyat Üstüne Söyleşiler*. Çev: Asım Bezirci. İstanbul: SAY Dağıtım.

- Boccao, G. (2013). Decameron. Çev. Pekin Teksoy. İstanbul: Oğlak Yay.
- Evcim, R. (2015). Anadolu'da Anlatılan Masallarda Adet ve İnanmalar Üzerine Halkbilimsel Bir İnceleme, Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Genç, Ö. (2011). *Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri*, Tarih Okulu Mayıs- Ağustos X. 123-150.
- Gürbilek, N. (2012). Benden Önce Bir Başkası. İstanbul: Metis Yay.
- Gürlek, Y. (2013). Romantik Manzoni'nin Aydınlanmacılığa Yaklaşımı, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları (İtalyan Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Koçyiğit, M. (2020). *Decameron Hikâyeleri'nde Salgın ile Baş Etmenin Bir Yolu Olarak "Oyun"*, Roman Kahramanları Dergisi. Ekim/Aralık 44. 10-15.
- Manzoni, A. (2003). Nişanlılar. Çev. Necdet Adabağ. İstanbul: Literatür Yay.
- Obuz, L.- OBUZ, M. (1966). Kalevala Fin Destanı (Runo 26-50). Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık.
- Sontag, S. (2005). Metafor Olarak Hastalık-AIDS ve Metaforları. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Tavukçu, O. K. (2010). *Şeyyad Hamza*, TDV İslam Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tolstoy, L. N. (2019). İvan İlyiç'in Ölümü. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Yenen, Z. (2020). *Trump ve Bolsonaro Manzoni Okusaydı*, Roman Kahramanları Dergisi Ekim/Aralık 44. 27-31.